

17. Реабілітовані історією. За відсутністю складу злочину... – Д., 2000. – С. 86–90.

18. Вісті Українського науково-дослідного інституту фізичної хімії. – Д., 1929.

19. Поляков М. В. Изучение гетерогенно-гомогенного катализа H_2O_2 в присутствии платины / М. В. Поляков, П. М. Стадник // Журнал физической химии, 1933. – Т. 5. – Вып. 4 – С. 449–453.

20. Поляков М. В. К вопросу о механизме воспламенения газовых смесей / М. В. Поляков, Л. П. Кулешина // Журнал физической химии, 1941. – Т. 15 – Вып. 4 – С. 470–474.

21. Савчук В. С. Нариси з історії фізичних досліджень на Дніпропетровщині (1917–1945) / В. С. Савчук. – Д., 1997.

Надійшла до редколегії 13.10.09.

УДК 94 (477) «1917/1925»

В. В. Іваненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РАДЯНСЬКА МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1917–1925 рр.)

Розкрито процес формування та еволюції радянської моделі української державності у вказаний період, охарактеризовано головні її риси, протиріччя, відмінності від нових буржуазних демократій Європи.

Ключові слова: радянська модель державності, нація, політична кон'юнктура, міжвоєнна доба.

Раскрыт процесс формирования и эволюции советской модели украинской государственности в указанный период, охарактеризованы главные ее черты, противоречия, отличия от новых буржуазных демократий Европы.

Ключевые слова: советская модель государственности, нация, политическая конъюнктура, межвоенный период.

The process of formation and evolution of the soviet model of the Ukrainian statehood is investigated in this period, its main features, contradictions, and differences from new bourgeois democracies of Europe are characterized.

Key words: soviet model of statehood, nation, political conjuncture, between-war period.

Однією з найтяжчих спадщин минулого, що дісталась більшовикам від царизму, було національне питання, яке гальмувало прогресивні перетворення, модернізаторські тенденції у багатонаціональній Росії з майже 200 націй та народностей. Здавалося б, з приходом до влади радикалів-соціалістів відкривалися певні надії щодо справедливого розв'язання цього питання. Але замість старої імперської політики, що віками тримала так звані «малі народи» в режимі гноблення, радянському керівництву, за великим рахунком, не вдалося винайти, по суті, нічого принципово нового, внаслідок чого не в останню чергу й розпалася створена ним система, ставши чи не найбільшою соціальною катастрофою XX століття.

Об'єктом даної статті є процеси державного будівництва України протягом XX ст. Предмет – модель радянської державності України та її еволюція протягом 1917–1925 рр. Метою статті є характеристика радянської моделі державності України на тлі державотворення в Європі першої чверті XX ст., а завданнями – генезис радянської державності в Україні, її суть, внутрішні протиріччя і, зрештою, результати для історії української державності.

Історіографія цієї теми, незважаючи на її очевидну суспільно-політичну значущість, детально не розроблена. Здебільшого радянська державність трактується різко негативно як антитеза національно-державному будівництву 1917–1919 рр. Відповідно, основна дослідницька увага зосереджується на акцентуванні негативних рис такої моделі. Серед найбільш фундаментальних видань, присвячених цій темі, назовемо працю С. Кульчицького «Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919–1929 рр.)». У свою чергу, наші узагальнені погляди на проблему висловлені в колективній монографії «Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина XX ст.)» та індивідуальній «Біль і звитяга: XX століття в українському вимірі».

Аналіз більшовицької доктрини з національного питання свідчить, що вона була досить суперечливою і, значною мірою, залежала від політичної кон'юнктури. Закладена в її підвалини ще дожовтневого часу нейтралістська ідея дивовижно уживалася з проголошенням права націй на самовизначення аж до відокремлення та створення незалежних держав. Несприйняття ж федеративного принципу в побудові РКП (б) – ВКП (б) не стало пізніше на заваді його впровадження у практику національно-державного будівництва. Думається, широкий діапазон підходів до визнання

пріоритетів етнополітики був зумовлений намаганням В. Леніна та його найближчого оточення розширити соціальну базу партії й використати у боротьбі за владу національно-визвольні рухи. При цьому, на відміну від теоретиків європейської соціал-демократії, які тлумачили самовизначення націй здебільшого у площині задоволення їхніх культурно-побутових потреб, ідеологи більшовизму не вбачали особливої небезпеки в розпаді великих поліетнічних імперій, розглядаючи такі руйнівні процеси, як закономірні на шляху загальноцивілізаційного поступу. У світлі домінуючої в їхньому середовищі концепції «світової революції» питання про кордони, національну самотність тощо уявлялися несуттєвими, другорядними. Натомість у прагненні до встановлення «нового світового порядку», знярядям якого виступав Комінтерн, правляча партія відводила національному фактору роль хоч і допоміжної, але доволі впливової, активної сили. Утворення самостійних національних держав могло б стати, за переконанням більшовицьких лідерів, своєрідною «пропагандистською вітриною» для революціонізування народів Заходу та Сходу.

Не заперечуючи, у принципі, для етносів власних, «національних квартир», нові російські можновладці, писала професор Л. Нагорна, породили для себе безліч проблем, які багато в чому спричинили запеклий характер і тривалість громадянської війни, її величезні людські й матеріальні втрати. Проте не можна не помітити й того, відзначає дослідниця, що в такий спосіб вони все ж відкрили простір для вирішення надзвичайно заплутаного імперією вузла міжнаціональних і міжрегіональних протиріч. Адже національні республіки, що виникли на її руїнах, при всій їх маріонетковості й залежності від центру саме й торували шлях до політичної незалежності. Якраз по цих кордонах врешті-решт і розвалився СРСР [25, с. 161].

Одне з ключових місць у реалізації національної політики Кремля відводилося Україні. З XVII ст. між царатом і українською елітою розгорнувся постійний ідейно-політичний двобій, в якому українська сторона незмінно обстоювала своє право на автономію, а російська намагалася так чи інакше розчинити український етнос у російському. Вочевидь, цим перш за все й пояснюється винятково висока напруга українських визвольних змагань 1917–1921 рр. і адекватний їй рівень протидії як з боку Тимчасового уряду, ленінського Раднаркому, так і з середовища русифікованих суспільних верств населення у самій Україні.

Можна процитувати рядки з виданої на початку 1919 р. книги одного з фундаторів українського націонал-комунізму В. Шахрая [6, с. 69; 21, с. 105; 28, с. 69] та С. Мазлаха «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?)», які й донині не втратили своєї актуальності: «Україна є така сама країна, як є Росія, як є Німеччина, як є Франція, як є Італія, як є Норвегія, як є Англія і т. д. Подібно до них, вона має не тільки «право», а й бути на ділі такою ж самостійною, такою ж незалежною, як і вони. Український народ є дійсно народ, а не видумка «судейських чиновників на кшталт Шелухіна», народ, який хоче жити власним вільним життям, має до того відповідні географічні, етнографічні, економічні, моральні, фізичні, історичні, духовні і всякі інші підстави» [22, с. 74–75].

Більшовики вміло використали демократичний потенціал, закладений в українському національному русі, і завдяки його підтримці врятували престиж російських інтернаціоналістів. Саме поняття «пролетарський інтернаціоналізм» інтерпретувалося його носіями у суто класовому розумінні й підпорядковувалося досягненню стратегічної мети – революційній перебудові світу на соціалістичних засадах. Кінець кінцем саме послідовна підтримка радянською владою гасел національного самовизначення формувала реальний фундамент боротьби за суверенітет, принаймні тих національно-державних утворень (включаючи Україну), що виникли у полум'ї громадянської війни.

Політична доктрина, покладена до основи радянської національної політики, еволюціонувала у процесі пошуку оптимальних шляхів «збирання під одним дахом» національних об'єднань колишньої Російської імперії. Найбільш ефективним інструментом такого «збирання» в тих умовах стало використання федеративних форм державного устрою, які, за задумом Леніна, мали запроваджуватися не на регіональних, а на національних засадах, що було новим словом у практиці тогочасного державотворення. Але радянська модель федерації не давала якихось реальних політичних прав «націоналам». Насправді вона була лише формою суспільної організації в рамках уніфікованої поліетнічної держави союзних республік, тобто територіальних одиниць, в яких еліта «титульних» або корінних етносів діставала лідируюче право на представництво інтересів відповідних соціумів.

В. Ленін спочатку віддавав перевагу нейтралістській державі і автономізації народів, що мешкають у ній. Тут його думки були схо-

жі з позицією Й. Сталіна. У своїй праці «Марксизм і національне питання» він, зокрема, дав визначення нації, яке на довгі роки стало класичним, зберігшись в основних рисах й сьогодні, і дійшов однозначного висновку про необхідність обласної автономії в Росії для України, Литви, Кавказу, Польщі, Фінляндії. Очоливши після революції Наркомат у справах національностей, Сталін виступив за утворення якомога більших незалежних державних об'єднань у складі Росії з урахуванням їхньої національної специфіки. Виникнення останніх він розглядав під кутом зору вирішення суто поточних завдань, як фактор, що, певним чином, стримує зростання націоналістичних, сепаратистських настроїв.

Революція і хід національно-державного будівництва «знизу» в період 1917–1918 рр. **наочно продемонстрували, що значення національного питання для Росії більшовики явно недооцінили. З 1919 р. робота по вирішенню національного питання поволи входила у більш-менш планомірне русло.** Першим конкретним кроком на шляху практичної реалізації національної програми більшовиків став декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету від 1 червня 1919 р. (декрет про «воєнно-політичний союз»). Документ передбачав централізоване управління обороною, народним господарством, фінансами, транспортом, матеріальними, сировинними і трудовими ресурсами, поштою, телеграфом у масштабах усієї країни з юридичним підпорядкуванням відповідних управлінських структур у республіках російським наркоматам. 14 червня ЦВК радянської України затвердив цей декрет і запропонував урядовим установам негайно провести його в життя. Керівники наркоматів України вважалися лише уповноваженими наркомів РСФРР з урізаною сферою компетенції.

На практиці це означало не що інше, як пряме (тобто позаконституційне) включення національних республік до складу «єдиної і неділимої» на правах автономій. Більшовицькі вожді, декларуючи право націй на самовизначення, розглядали незалежність національних республік здебільшого під кутом зору своєрідної «данини моді», тимчасового відхилення від «магістральної лінії» правлячої партії в національному питанні. Ось чому й не дивно, наголошує С. Кульчицький, що Кремль погоджувався на існування в них самостійного державного апарату тільки в тому разі, якщо ця самостійність була формою, а не суттю (курсив наш. – В. І.) [16, с. 87]. Більше того, деякі діячі (Л. Каменєв, Й. Сталін та ін.) взагалі ви-

словлювалися за якнайшвидше «злиття» України з Росією, мотивуючи свою позицію віковими традиціями їх плідного співжиття, необхідністю максимальної концентрації всіх засобів та ресурсів для забезпечення перемоги над ворогами тощо. У цих аргументах простежувався й цілком очевидний політичний підтекст – фактичне поглинення України Росією шляхом нав'язування першій «воєнно-політичного союзу».

Зберігаючи суверенний статус республік (стосовно України це принципове рішення офіційно було закріплене у грудні 1919 р. спеціальною резолюцією VIII конференції РКП (б) «Про радянську владу на Україні», прийняття якої Ленін домігся в запеклих сутичках з тими, хто виступав за приєднання до Росії українських губерній і зняття тим самим «українського питання»), вище політичне керівництво не могло не рахуватися із загальною динамікою розмаху національних рухів. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що в лавах самих комуністів на місцях досить виразно виявлялися сепаратистські настрої. Боротьба інтеграційних та відцентрових тенденцій позначалася на стані справ у державі, вела до наростання напруженості у стосунках центру і периферії.

Така дуалістична природа функціонування «воєнно-політичного союзу» вимагала пошуку конструктивної формули взаємовідносин між республіками, передусім між Україною та Росією. Виходячи з цього, політбюро ЦК РКП (б) розглянуло дане питання на своїх засіданнях 17–18 січня 1920 р. за участю членів ЦК КП (б)У і ухвалило документ під назвою «Державні відносини радянської України і радянської Росії», якому було надано форму тез ЦК КП (б)У до IV Всеукраїнської партконференції, що відбулася у березні того ж року за участю Сталіна й затвердила їх уже у вигляді резолюції, причому без будь-яких змін [15, с. 67–71]. Вона підтверджувала підпорядкованість основних установ УСРР московському центру. Як бачимо, відновлювався, по суті, той же ступінь підлеглості периферії центру, що був юридично оформлений декретом про «воєнно-політичний союз». До наркоматів прямого підпорядкування додавався й щойно створений в Україні комісаріат закордонних справ, котрий очолив голова Раднаркому Х. Раковський [16, с. 276].

Зауважимо принагідно: події весни-осені 1920 р. (радянсько-польська війна, боротьба проти барона Врангеля та ін.) не дозволили довести до логічного завершення справу з вироблення і реалізації нової моделі міждержавних відносин УСРР та РСФРР. «Момент

істини» настав після розгрому головних сил інтервентів і внутрішньої контрреволюції, наприкінці 1920 р., коли 28 грудня Москва (В. Ленін і Г. Чичерін) і Харків (Х. Раковський) уклали двосторонній «союзний робітничо-селянський договір» про спільні дії в галузі оборони, економіки, дипломатії, базисні положення якого визначали резолюція IV конференції КП (б)У і «Політичні директиви ЦК РКП (б) ЦК КП (б)У», прийняті 9 грудня на пленумі ЦК РКП (б) [2, с. 100]. У ньому містилося чимало декларацій про суверенність обох держав, підкреслювалося навіть у статті 2, що з факту колишньої приналежності України Російській імперії для УСРР не впливає жодних зобов'язань перед радянською Росією. Водночас договір закріплював схему підпорядкування ключових сфер життєдіяльності республіки (за винятком комісаріату закордонних справ) російським наркоматам [12, с. 152–153]. У день підписання він був ратифікований VIII Всеросійським з'їздом рад, а 2 березня 1921 р. – V Всеукраїнським з'їздом рад.

Подібні двосторонні угоди про воєнний і господарський союз з РСФРР уклали у 1920–1921 рр. Азербайджан, Хорезм, Білорусія, Бухара, Грузія, Вірменія, тобто ті національні «окраїни» колишньої імперії, де більшовики змогли теж утвердити свою владу. Це свідчило про початок нової фази у позовтневому процесі державотворення, про народження другої, після «воєнно-політичного союзу», форми співжиття теоретично незалежних радянських республік – «договірної федерації». Проте зміна форми майже не вплинула на зміст взаємин Росії з національно-державними утвореннями, а реальне становище характеризувалося, як і раніше, тотальним контролем центру за всім й вся на периферії. Самостійність цих утворень була скоріше ритуальною, «паперовою», слугуючи своєрідною ширмою для прикриття великодержавних амбіцій Кремля. Об'єднані більшовицькими стратегами-романтиками території (в контексті ідеї «світової революції» нові ініціативи розглядалися ними й як перший крок на шляху до «всесвітньої соціалістичної федерації народів») являли собою замкнену, побудовану на засадах жорсткого «демократичного централізму» систему республік – сателітів, які оберталися навколо РСФРР.

Партійно-державне керівництво України та інших республік усвідомлювало загрозу їх цілковитого поглинення Москвою й намагалось протистояти диктату центру, експансії російських установ і відомств на своїй території, домогтись для себе більших прав

у розв'язанні народногосподарських завдань. Чи не вперше відкрите зіткнення обох тенденцій сталося у березні 1921 р. на X з'їзді РКП (б) при обговоренні доповіді Й. Сталіна з національного питання, в якій він, зокрема, стверджував, що оптимальною формою державного союзу радянських республік є Російська Федерація [8, с. 101]. Промова майбутнього генсека викликала бурхливу реакцію серед делегатів-«націоналів», а головним його опонентом став українець В. Затонський. Критикуючи тези сталінської доповіді, він зазначив: «Ці тези наче писались поза часом і простором. Загалом і в цілому їх можна було написати й до Жовтневої революції, і у 1918 р., і у 1919 р. ...Відкараскатися від питання голим проголошенням права націй на самовизначення – не можна. Фактично ми бачимо, що національний рух після революції і при радянській владі аж ніяк не ліквідовано. Національний рух, напевно, був пробуджений революцією. Це ми прогледіли».

Далі оратор натякнув на те, що «деякі товариші» плутають необхідність установалення дійсного централізму із звичним уявленням про «єдину і неділиму» Росію. «Нам необхідно, – констатував Затонський, – витравити з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно російську, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська.. Необхідно, щоб увійшло у свідомість широких партійних мас, що їм не треба додержуватися тієї примітивної російської лінії, якої додержується значна частина наших товаришів на шкоду радянській владі і на шкоду радянській федерації» [8, с. 111]. Сталін і його прихильники, домігшись припинення дебатів з даного питання вже після третього виступу делегата з 29 записаних, зовсім не були схильні враховувати навіть помірковану критику своєї позиції. За результатами серйозних зрушень у подоланні існуючого непевного становища з побудовою союзу радянських республік, функціонування «договірної федерації» не відбулося. Щоправда, не пройшла на з'їзді й ідея «автономізації» в її сталінському тлумаченні.

Тим часом наростали протиріччя у відносинах центру і периферії. Набирав оберти процес адміністративного перепідпорядкування найважливіших об'єктів соціально-економічного і оборонного призначення на теренах усіх частин «договірної федерації» центральним (читай: російським) відомствам, бо роль загальнофедеральних відігравали все ті ж органи державної влади та державного управління РСФРР. Покликані рівномірно враховувати і збалансовувати інтереси всіх радянських республік, вони часто приймали дискри-

мінаційні щодо них рішення. Розглядаючи сукупність об'єднаних «договірною федерацією» національних республік в якості єдиної держави, Москва намагалася управляти ними як звичайними адміністративно-територіальними одиницями цієї держави.

Що ж до України, звідки йшла головна опозиція насаджуваних «зверху» ідеї «автономізації», то столичні можновладці ігнорували інтереси харківського центру в різних галузях життєдіяльності республіки. Ось лише кілька фактів. У 1922 р. наркомат фінансів РСФРР раптом «урізав» бюджет України, що спричинило автоматичне скорочення обсягів фінансування ряду її відомств, а з ним і зрив деяких відбудовних програм. Власних же асигнувань у «незалежній» республіки не було, та й бути не могло, тому що вона не мала прав на проведення грошової емісії і самостійної бюджетної політики. Були спроби прямого втручання навіть у ті сфери, які ще залишались у виключному віданні Харкова. Так, Наркомат соціального забезпечення РСФРР без погодження з урядом УСРР провів через Всеросійський ЦВК постанову про об'єднання органів соцзабезпечення Росії та України. Масла у вогонь додали також наміри Держплану РСФРР розділити Україну на дві економічні області – Південну з центром у Харкові і Південно-Західну з центром у Києві, що взагалі обернулося б ліквідацією її економічної цілісності [32, с. 180].

Осмислюючи конкретні події та явища того часу, мудрий і авторитетний політик **Х. Раковський** дійшов висновку, що найголовніша причина несприятливого для України розвитку ситуації корінилася у «схематичності» союзної угоди 1920 р., яка, з його точки зору, не тільки не зняла, а навпаки, посилила непевність у російсько-українських зносинах, особливо на тлі нової економічної політики. У зв'язку з чим, інформував делегатів VII Всеукраїнської партконференції в квітні 1923 р. глава уряду УСРР, «...ми повинні були мало не по кожному випадку складати окремі угоди. Якщо ви візьмете постанови політбюро з минулого року, то побачите, яке величезне місце (я не перебільшу, сказавши: одну десяту всіх постанов політбюро) займали постанови, що торкаються різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими органами й федеральними органами» [4].

Як свідчать документи, у найбільш принципових випадках Харкову доводилося опротестовувати свавільні дії московського чиновництва по партійній лінії безпосередньо в ЦК РКП (б), де пропозиції «українських товаришів» діставали нерідко підтримку й вирішували-

ся позитивно. Але скоріше мова йшла про їхнє власне виживання в умовах стрімкої бюрократизації суспільства (про небезпеку якої, між іншим, попереджав В. Ленін у своєму відомому «Листі до з'їзду»), про встановлення єдиних, цивілізованих «правил гри» в межах всього федеративного простору. Тому-то партійно-державне керівництво України й добивалося передусім більш чіткого визначення своїх повноважень, забезпечення гарантій незалежного статусу республіки в рамках «договірної федерації», її конституційного оформлення. Для підтвердження цієї думки процитуємо лише один документ – резолюцію, прийняту з ініціативи того ж Х. Раковського на засіданні політбюро ЦК КП (б)У 11 березня 1922 р. У ній недвозначно говорилося: «Залишаючись на позиціях тез Всеросійської конференції РКП у грудні 1919 р. з національного питання (маються на увазі підготовлені Раковським «Тези з українського питання», схвалені конференцією й покладені в основу її резолюції «Про радянську владу на Україні», в якій визнавалася формальна незалежність УСРР при централізованому управлінні її господарським та оборонним комплексами. – В. І.), ЦК КПУ вважає своєчасною необхідність конкретизації взаємовідносин РСФРР і УСРР у розумінні визначення й уточнення прав і обов'язків УСРР, для чого вважає за необхідне скласти спеціальну комісію з членів ЦК РКП і ЦК КПУ для остаточної й точної розробки взаємовідносин РСФРР і УСРР» [29].

У резолюції й натяку не було на можливе скасування режиму «договірної федерації». Йшлося лише про корекцію курсу взаємин двох суверенних держав, про уточнення сфер компетенції вищих ешелонів влади та управління УСРР. Додамо: слідом за Україною з аналогічними пропозиціями до ЦК РКП (б) звернулися й керівні органи компартій Білорусії і республік Закавказзя. Це вже віддзеркалювало атмосферу загальної занепокоєності периферії станом справ в об'єднанні, свідчило про зростаючий розрив у невідповідності федеративної форми існування держави та унітаристської моделі правління нею.

Москва дещо своєрідно відреагувала на конкретні пропозиції республік щодо внесення ясності в їхні стосунки з РСФРР. Вона скористалася цими документами, щоб нарешті остаточно покінчити з «договірною федерацією». Сталін, головний ініціатор та архітектор проекту «автономізації», залишався непримиреним противником надання реальної самостійності радянським республікам. Дні «договірної федерації» були, таким чином, злічені.

Закладаючи у підвалини багатонаціональної держави засади федералізму, Кремль сподівався, що це не заважатиме йому здійснювати вертикальне управління всіма сферами життя в республіках. Проте, поняття федерації в той час було вкрай розмитим, звуженим до включення «під дах» РСФРР усіх контрольованих новим режимом територій, у тому числі національних утворень з формально незалежним статусом. У такій площині координат сконструйовані більшовиками державні об'єднання у вигляді «воєнно-політичного союзу» та «договірної федерації» виявилися нежиттєздатними й розпалися.

Гострота опору, якого радянська влада зазнала в ході громадянської війни і одразу після неї, змушували правлячу партію відшукувати компроміс між власними інтересами та бажаннями національних еліт. І незабаром цей компроміс був знайдений. Його реальним втіленням стала союзна держава під назвою СРСР. Тим самим комуністи заради досягнення соціальної стабільності у суспільстві остаточно пожертвували своїм принциповим неприйняттям федеративної форми державного устрою, а їхні політичні опоненти на периферії з таких же міркувань погодилися на ті обмеження суверенітету, які є неминучими за будь-якої федерації.

У 1922 р. ситуація, що склалася в «договірній федерації», була далеко не безхмарною. До того ж, ускладнювали її тотальна господарська розруха в країні, злиденне існування мільйонів громадян, голод, труднощі переходу до непу, економічна і дипломатична блокада Заходу, незавершеність державотворчих процесів, аморфність діючих структур тощо. Цілком очевидно ставала ефемерність незалежного статусу суб'єктів «договірної федерації». Посилювалися відцентрові, сепаратистські настрої на місцях, особливо в Закавказзі й Україні, наростала опозиція уніфікаційній політиці Москви. Останньою ж краплиною була, мабуть, втрата радянськими республіками, в тому числі Україною, своїх самостійних дипломатичних служб та іноземних представництв після того, як РСФРР проголосила й закріпила за собою одноосібне право виступати від їх імені на Генуезькій конференції [35, с. 119].

Потрібна була капітальна «ревізія» теорії і практики національно-державного будівництва. Для країни, де за переписом населення 1926 р. проживало 185 націй та народностей, це було, без перебільшення, завданням першочергової політичної ваги.

У серпні 1922 р. для вироблення нової моделі федеративних відносин між радянськими республіками при оргбюро ЦК РКП(б)

була створена спеціальна комісія, до якої від України увійшли Х. Раковський і голова ВУЦВК Г. Петровський [27, с. 195–196]. Формально комісію очолював В. Куйбишев, але фактично домінуючу роль у ній відігравав Й. Сталін. Саме він власноручно підготував проект резолюції ЦК під назвою «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками», згідно з яким передбачалося входження останніх до складу Російської Федерації на правах автономних утворень [37, с. 18]. У розгорнутому вигляді позиція Сталіна щодо нової союзної держави була викладена 22 вересня у листі до В. Леніна, який через хворобу не зміг взяти безпосередньої участі в роботі комісії, перебуваючи на лікуванні в Горках.

У цьому документі виразно простежуються не тільки особисті погляди Сталіна, але й контури майбутньої генеральної лінії комуністичної партії в національному питанні. Цікавий штрих: аби підсилити свої аргументи «підтримкою з місць», Сталін додав до вказаного листа на ім'я Леніна записку першого секретаря ЦК КП (б)У Д. Мануїльського від 4 вересня, де той, повністю солідаризуючись з «кремлівським горцем», пропонував радикально переглянути існуюче становище у сфері міжнаціональних відносин «у напрямі ліквідації самостійних республік і заміни їх широкою реальною автономією...» [38, с. 15].

Натомість Сталін навіть не натякнув на те, що полярно протилежну точку зору в даному питанні мав Х. Раковський, який ще під час роботи спецкомісії ЦК виступив проти «злиття» республік у РСФРР, за збереження їхнього суверенітету. У доповідній записці в ЦК РКП (б) 28 вересня 1922 р. голова Раднаркому України різко розкритикував щойно схвалений більшістю її членів сталінський проект утворення єдиної держави [38, с. 15].

Напередодні схожі думки з приводу об'єднання висловив і Ленін, причому, певно, не без впливу того ж Раковського, з яким місяць тому мав зустріч у Горках. Ознайомившись з протоколами засідань комісії і матеріалами обговорення ухваленого нею проекту в ЦК компартій республік, він надіслав 26 вересня листа членам політбюро, де рішуче засудив «надто поспішні» дії Сталіна, викрив помилковість і шкідливість його плану «автономізації» й запропонував принципово іншу схему вирішення питання, а саме: добровільне об'єднання всіх республік, включаючи РСФРР, у новому державному утворенні на основі реальної рівноправності та максимального збереження їх суверенних прав. «Ми, – писав Ленін, – визнаємо себе

рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію, «Союз Радянських Республік Європи і Азії». І далі: «Важливо, щоб ми не давали поживи «незалежним», не знищували їх незалежності, а створювали ще новий поверх, федерацію рівноправних республік» [20, с. 201–202].

Конкретно «виправити становище» і підготувати альтернативний сталінському проект В. Ленін доручив своєму заступнику Л. Каменєву, і той вніс невдовзі на розгляд пленуму ЦК РКП (б) новий варіант, складений за ленінською формулою, що передбачав договірний спосіб об'єднання республік. 6 жовтня 1922 р. в такому вигляді він був прийнятий. У постанові пленуму вказувалося: «Визнати за необхідне укладення договору між Україною, Білорусією, федерацією Закавказьких республік і РСФРР про об'єднання їх в Союз Соціалістичних Радянських Республік із залишенням за кожною з них права вільного виходу зі складу Союзу» [14, с. 400–402]. Доречно сказати, що в той же день Ленін написав Каменєву записку такого змісту: «Великоруському шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть. Як тільки звільнюсь від проклятого зуба, з'їм його всіма здоровими зубами.

Треба абсолютно домогтись, щоб у союзному ЦВК головували по черзі:

росіянин,
українець,
грузин і т. д.

Абсолютно!» [18, с. 203].

На пленумі була затверджена конституційна комісія під головуванням Сталіна, яка щонайперше розглянула питання про розмежування владних повноважень між суб'єктами Союзу і федеральним центром. Комісія висловила за формування наркоматів трьох типів: так званих злитих, об'єднаних і автономних. Перші з них (ДПУ, Держбанк, Верховний суд), володіючи «безроздільною» владою, мали діяти на всій території нової федерації, в тому числі в кордонах республік. Об'єднані наркомати відрізнялись від злитих тільки тим, що підпорядковані московським колегіям відповідні республіканські підрозділи діставали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок у республіках зберігали шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення [16, с. 289]. Згодом така структура управління була втілена в життя у новоствореній союзній державі.

Протягом жовтня-листопада 1922 р. в Україні пройшли численні мітинги, збори трудящих, сесії і з'їзди рад, а 10 грудня у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад, делегати якого схвалили Декларацію про утворення Союзу РСР, проект основ Конституції СРСР і звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати процедуру юридичного оформлення єдиної держави [31, с. 151–155]. Почин був підтриманий, і 30 грудня 1922 р. в Москві відбувся I Всесоюзний з'їзд рад з участю делегацій України, РСФРР, Білорусії та ЗСФРР, котрий сповістив про виникнення на політичній карті світу нового державного об'єднання – Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Будувалося воно по моделі, опрацьованій первісно в Закавказзі. Були затверджені Декларація про утворення СРСР й Союзний договір, де визначалися причини і принципи об'єднання, а також норми взаємовідносин між республіками в новій державі. Формально вона засновувалась як федерація суверенних республік із збереженням права вільного виходу і відкритим доступом до неї. Проте сам механізм «вільного виходу» не передбачався. У компетенцію Союзу передавались питання зовнішньої політики, зовнішньої торгівлі, фінансів, оборони, шляхів сполучення, зв'язку. Решта сфер залишалася у веденні союзних республік. Вищим органом державної влади в країні оголошувався Всесоюзний з'їзд рад, а у перервах між його скликаннями – ЦВК СРСР, що складався з двох палат: Союзної ради і Ради національностей. Відповідно до кількості суб'єктів федерації було обрано чотирьох голів ЦВК, від України – Г. Петровського [40, с. 26]. У період між сесіями ЦВК усі його повноваження автоматично переходили до Президії ЦВК. Верховна виконавча і адміністративна влада зосереджувалася в загальносоюзному уряді – Раднаркомі СРСР, який був наділений ще й деякими законодавчими функціями.

Тривалий час вважалося хрестоматійною істиною, що з втручанням Леніна вдалося вивести процес формування Союзу з глухого кута сталінської «автономізації». Але чому тоді аж до середини 50-х років не побачила світ поряд з цілою низкою інших стаття В. Леніна «До питання про національності або про «автономізацію», написана в день роботи I з'їзду рад СРСР? Чи не тому, що вона з початку й до кінця буквально пронизана невдоволенням автора всією історією, пов'язаною з утворенням союзної держави, несвоєчасною витівкою Сталіна, котра, на думку Леніна, «завела всю справу у болото», тим, що не дали очікуваного ефекту його спроби «розібратись» з проявами

великоруського шовінізму. Висловивши жаль, «що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік» [17, с. 339] (у такому ототожненні двох понять, можливо, й криється розгадка довгого замовчування статті), Ленін, схоже, вже й сам розумів, що втрачає важелі управління партією і державою, оскільки навіть «епохальні» події типу заснування СРСР проходили фактично без нього. Ось чому, мабуть, Ленін й рекомендував розглянути можливість повернення на черговому з'їзді рад до проблеми утворення СРСР, з тим щоб зберегти союз тільки для двох відомств – дипломатичного і військового, а в усіх інших сферах життя відновити реальну самостійність радянських республік.

Утім, Сталін не збирався всерйоз прислухатися до цих пропозицій, іронічно коментуючи їх як прояв «національного лібералізму» [1, с. 34]. Не заперечуючи на словах федеративної форми державності, генсек і його команда на ділі продовжували вперто гнути свою лінію, реалізуючи ідею «автономізації», тобто «прив'язуючи» формально рівноправні республіки до Росії. Стрижнем і політичним гарантом функціонування такого союзу виступала очолювана Сталіним єдина комуністична партія з її «філіями» – організаціями на місцях й беззастережною внутріпартійною дисципліною, вимоги до якої помітно зросли після прийняття X з'їздом РКП (б) резолюції «Про єдність партії». Саме вона через московський ЦК виробляла і здійснювала обов'язковий для всіх членів федерації тактико-стратегічний курс, поступово займаючи монопольне становище в країні, трансформуючись у своєрідний державний інститут, у «керівну і спрямовуючу силу» радянського суспільства.

Разом з тим, попри все вищесказане, утворення союзної держави містило у собі чимало позитивних потенцій, особливо у період непу, коли ще далеко не все залежало від Сталіна та його найближчого оточення і не існувало жорсткої централізованої планово-розподільчої системи. У цьому сенсі створення радянської моделі української державності та входження до СРСР слід розглядати не як кінцевий, завершальний акт національно-державного будівництва, а як перший важливий крок у розв'язанні національного питання, як певну перспективу розвитку національних відносин в рамках союзного об'єднання, котра не знайшла свого повного втілення.

Невідповідність федеративного фасаду новостворюваної держави та унітаристського керівництва нею викликала бурхливу дискусію на

ХІІ з'їзді РКП (б) у квітні 1923 р., на порядку денному якого востаннє в історії такого роду партійних форумів стояло питання «Національні моменти у партійному і державному будівництві». Перипетії його обговорення докладно висвітлені в ряді публікацій [5; 23; 26; 30; 34]. Аби не повторюватись, нагадаємо лише, що справжній бій Сталіну на з'їзді спробували дати Х. Раковський, М. Скрипник (тодішній нарком юстиції України) та деякі інші делегати, підтримані М. Бухаріним. Глибокою тривогою був пройнятий виступ Раковського, котрий відверто попереджав: «Це одне з тих питань, яке віщує громадянську війну, якщо ми щодо нього не виявимо необхідної чуйності і необхідного розуміння» [7, с. 576]. При цьому він закликав «...відібрати у союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам» [7, с. 581–582]. Подібні міркування висловили Бухарін [7, с. 237] і Скрипник [7, с. 572, 573]. Проте дебати, що проходили під головуванням Сталіна, закінчилися повною поразкою «бунтівної трійці», зміцненням позицій генсека. Вказавши при обговоренні проекту резолюції, що група товаришів на чолі з Бухаріним і Раковським «надто роздула значення національного питання, перебільшила його...» [7, с. 649], Сталін твердо заявив, що не поділяє поглядів тих, хто роздає всілякі обіцянки «націоналам», розшаркуючись перед ними з високих трибун. «Право на самовизначення, – констатував він, – не може і не повинне служити перепорою справі здійснення права робітничого класу на свою диктатуру. Перше повинне відступити перед другим» [7, с. 650].

Через рішучу протидію Сталіна не вдалося українській делегації (Х. Раковський, М. Скрипник, заступник голови РНК М. Фрунзе, нарком освіти Г. Гринько та ін.) добитись бажаного і на IV нараді в ЦК РКП (б) з відповідальними працівниками національних республік та областей у червні 1923 р., коли була заблокована внесена нею концепція «нового етапу федерації», основу якої складав щойно схвалений Президією ВУЦВК і Раднаркомом УСРР український проект Конституції СРСР. Звичайно, самій концепції бракувало свіжості і ясності в ряді фундаментальних чинників національно-державного будівництва. Зокрема, в ній явно абсолютизувалися механізми державності, а питання про широкий розвиток місцевого самоврядування на радянському ґрунті взагалі не піднімалося. Одначе, як вважає Л. Нагорна, і при такій половинчастості пропозицій України в разі їх запровадження у практичну площину можна було розраховувати на головне – ліквідацію монополії центру на прийняття політичних

рішень без погодження з республіками, що, у свою чергу, могло б дати імпульс для оновлення основоположних принципів і засад національної політики, послідовного проведення курсу на коренізацію апаратів, реформування національно-культурної сфери тощо. Водночас конструктивна позиція українського керівництва могла б стати базою для тверезого прогностичного аналізу всього комплексу партійно-державних директив у галузі міжетнічних відносин, ухвалених протягом 1922–1923 рр. [24, с. 7–8]. У зв'язку з цим не можна не погодитись з висновком московського історика А. Ненарокова: «Відмова від спроб реального врахування практики національно-державного будівництва .. завела політику партії в національному питанні у лабіринт хибних побудов, фальшивих декларацій, викликала розпад Союзу, який відтворив у 1922 р. імперські структури в нових формах» [26, с. 22].

Чому ж усе-таки досить помірковані і зважені пропозиції українських урядовців були буквально «в штики» зустрінуті на кремлівському Олімпі, а їхні носії піддані справжньому ostracismu? Думається, тому, що вони супроводжувалися гострою критикою тієї моделі управління країною, яку вдалося протягти глашатаям «автономізації» в ході утворення СРСР. Саме представники України задавали тон у полеміці на нараді [36, с. 39, 47–50, 89, 90, 206, 207, 222, 223, 231–234], саме їх солідарний виступ становив неабияку небезпеку для бюрократичної верхівки щойно створеного Союзу. Сталін вирішив покласти край «дипломатичним іграм» й зажадати від місцевих комуністів рішучості і безкомпромісності, передовсім у боротьбі з націоналізмом. «Слід пам'ятати, – наголошував він, – що наші коморганізації на окраїнах, у республіках та областях можуть розвинути й встати на ноги, зробитися справжнім інтернаціоналістичним марксистським кадром тільки у тому випадку, якщо вони подолають націоналізм,.. якщо будуть у змозі встояти проти того націоналістичного віяння, яке суне в нашу партію на окраїнах, суне, тому що відроджується буржуазія, зростає неп, .. є пережитки великоруського шовінізму, існує вплив закордонних держав,.. що підтримують всіляко націоналізм. Боротьба з цим ворогом у республіках і областях є тією стадією, яку повинні пройти наші національні коморганізації.» [36, с. 67–68].

Усього через два місяці після XII з'їзду РКП (б) була, по суті, ревізована його лінія на всемірне сприяння розвитку національних процесів у країні. Замість цього Сталін зробив ставку на усунення з політичної

арени тих, хто обстоював ідею нового типу федерації, повнокровного союзу республік із збереженням їх реальної суверенності. І хоч до застосування масових репресій тоді ще не дійшло, проте прецедент було створено на тій же червневій нараді 1923 р., де першим пунктом, вочевидь, для залякування інших, поставили справу виключеного напередодні з партії й заарештованого лідера татарських комуністів М. Султан-Галієва, одного з найактивніших критиків сталінської «подвійної бухгалтерії» в національній політиці [10, с. 75–88].

Не залишився Сталін у боргу, звісно, й перед українськими керівниками, які наважились сміливо виступити проти нього. Проте ніхто серйозно і не суперечив Сталіну, спостерігаючи, як він буквально топче Раковського, безпідставно звинувачуючи того у «конфедералізмі» [36, с. 234], і Скрипника, закидаючи йому, що нібито «затіняє» небезпеку з боку «окраїнного націоналізму» [36, с. 227], грубо спотворюючи позицію України в цілому. Як наслідком, невдовзі з подачі Сталіна з України усунули Раковського, відправивши його в «дипломатичне заслання» спочатку до Лондона, а потім до Парижа. Досить влучно охарактеризував мотиви цієї «рокіровки» Троцький, підкресливши, що Сталіну «для спрощення й полегшення дальшої боротьби виявилось найзручнішим відірвати Раковського від українського і взагалі радянського ґрунту, перетворивши його у посла» [23, с. 104]. Жодних сумнівів щодо істинних причин свого переміщення не мав і сам Християн Георгійович, котрий у листі до Сталіна відверто писав, що воно стало «продовженням тієї тактичної лінії, метою якої є ліквідація мене як партійного і радянського працівника» [34, с. 39].

І все ж, як слушно зауважують деякі науковці [24, с. 10], Чаковський недооцінив супротивника: точно розрахований удар був націлений не тільки проти голови Раднаркому УСРР, на його особисте дезавування, а мав своїм призначенням деморалізацію всієї української опозиції. Швидкість же здобуття ефекту навіть перевершила сподівання. Варто ознайомитись з матеріалами червневого пленуму ЦК КП (б)У 1923 р., щоб переконатися – удар влучив у ціль, оскільки від колишньої одностайності партеліти України у питаннях союзного будівництва не лишилося й сліду. Гору в керівному ядрі взяли елементарний прагматизм, побоювання за кар'єру, відчуття безсилля перед всемогутнім центром.

Таким чином, спроби українського керівництва відстояти у ході становлення Союзу РСР суверенітет республіки при недоторканості

базових опор федерації зазнали невдачі. Разом з тим, ця поразка аж ніяк не принижує значущості його пропозицій у плані теорії створення високомобільної поліетнічної держави рівноправних і суверенних республік. Адже **Х. Раковський та його однодумці висунули й обґрунтували** принципово нову теоретичну модель державного ладу, яка явно не вписувалася у звичні федералістські канони, розширивши горизонт науково-правового пошуку найбільш оптимальної форми державотворення в конкретно-історичних умовах того часу.

При всій незавершеності розробки цієї моделі і недостатньо чіткій окресленості авторських позицій закладена в Декларації прав народів Росії ідея «народного суверенітету» (що перегукується в загальних рисах з сучасною концепцією «подвійного суверенітету», яка ефективно діє, приміром, у США) обростала в ній живою плоттю й розглядалася як норма цивілізованих зносин між центром і регіонами. Квінтесенцією ж її Л. Нагорна вважає те, «що кардинальні для Союзу питання співвідношення централізації і децентралізації пропонувалося розв'язувати демократичним, договірним шляхом» [24, с. 13]. Гадаємо, історія СРСР могла б скластися інакше, якби його «архітектори» прислухалися до українських застережень, забезпечивши в новому державному утворенні суверенні права республік. Та, на жаль, цього не сталося, і в результаті федерація по формі лишилася імперією по суті, надцентралізованою унітарною державою, в якій від суверенітету республіканського рівня з часом збереглася хіба що державна атрибутика (конституції, уряди, законодавство, символіка тощо).

На фоні гострої полеміки з національного питання, розгорнутої на XII з'їзді РКП (б) і нараді в ЦК 1923 р., дещо в тіні знаходився процес законодавчого оформлення Союзу, який проходив у більш спокійній атмосфері (особливо після вжиття каральних санкцій щодо надто «гарячих націоналів»), хоч і не без впливу дискусій, й завершився, як відомо, прийняттям на II Всесоюзному з'їзді рад 26 січня 1924 р. першої Конституції СРСР. Підвалини її складала ті ж самі Декларація і Договір, ухвалені попереднім установчим з'їздом, щоправда, з деякими поправками В. Леніна. Конституцію УСРР було затверджено у травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді рад. Здебільшого вона дублювала положення загальнофедерального Основного закону, згідно з яким повноваження між Союзом і республіками розподілялись таким чином, що реальна влада належала союзним відомствам, причому не тільки у військовій та дипломатичній,

а і в інших сферах. Тож саме вони мали практично всю повноту влади і у внутрішній, і у зовнішній політиці, за винятком культурної і мовної галузей. Як бачимо, ленінські рекомендації були проігноровані, внаслідок чого продекларований з кремлівських висот суверенітет республік перетворився у фікцію, декоративний фасад держави.

За формою СРСР утворювався як федерація рівноправних республік. Однак відсутність у його назві слова «федеративний» навряд чи виявилася випадковою, бо з самого початку очевидними були доцентрові тенденції. На думку відомого західного радянолога Е. Харда, «СРСР – це всього лише розширений варіант РСФРР, важіль для підпорядкування їх (радянських республік. – *В. І.*) централізованій владі Москви» [13, с. 48–49]. Якщо ж врахувати територіальний фактор, чисельність населення і членів РКП (б), а також те, що на союзні органи були перейменовані російські, ставши тим самим не тільки фактично (що спостерігалось завжди), а й юридично вищими порівняно з органами влади на місцях, то конституційний статус РСФРР як однієї з рівних республік виглядав, відверто кажучи, позірним. У такій ситуації, за образним виразом англійського історика Дж. Хоскінга, «тільки воістину танкова броня конституційних гарантій могла відвернути домінування Росії в Радянському Союзі» [35, с. 122]. А саме їх, цих гарантій, якраз і не було передбачено в механізмах Основного закону. Звідси Конституцію СРСР 1924 р. можна з досить високим ступенем вірогідності назвати ленінською за формою, але сталінською за змістом.

Проте, як зауважує італійський дослідник Дж. Боффа, було б неправильним стверджувати, що Сталіну вдалося повністю реалізувати у Союзі свої наміри та плани. Дійсно, його погляди і практичні дії справили вирішальний вплив у ході наступного поступу СРСР, але це сталося вже тоді, коли влада генсека зробилася настільки неосязною й незаперечною, що сам Радянський Союз став набагато більше походити на державу автономістського типу, ніж на ту, яка вбачалася Леніну. Та у 1923 р., акцентує Боффа, до цього ще було далеко. Априорі ж для нього, що народження СРСР являло собою синтезований підсумок «зіткнення різних тенденцій, зіткнення, яке відбулося в епоху, коли ще можна було мірятись силами у відкритій дискусії в компартії» [3, с. 188].

Отже, саме Україні судилося стати одним із перших політичних полігонів новоствореного Союзу, де випробовувалися сталінські

підходи, що логічно впливали з його «подвійної бухгалтерії» в національному питанні, ідеї «автономізації», яка багато в чому живила романтичні надії кремлівських можновладців, стаючи дедалі популярною і помітною у практичній площині функціонування СРСР.

Радянський досвід державотворення в Україні міжвоєнної доби можна умовно розділити на два періоди, рубежем між якими є кінець непу і початок здійснення програми «великого перелому» на базі форсованої індустріалізації та примусової колективізації. У першому з них створювалися реальні передумови розвитку українського державно-політичного механізму у формі радянської республіки. Неабиякий позитивний вплив при цьому справляла політика і практика українізації, яка активно упроваджувалася до того часу. Другий період характеризується домінуванням уніфікаційних тенденцій, ліквідацією відмінностей між Україною та іншими радянськими республіками, подальшою консервацією системи державно-го управління.

Відтак, маємо підстави стверджувати, що далеко не в усьому радянська державність України була кроком назад порівняно з національно-державним будівництвом 1917–1919 рр. Радянська Україна стала і своєрідною формою геополітичного компромісу між новонародженим СРСР та іншими державами, особливо сусідніми, одним із факторів стабільності в Центральній-Східній Європі в цілому. Неважко помітити також, що територіально вона охопила більші за розміром території, аніж ті, що контролювалися національно-демократичними урядами України в 1917–1919 рр. У чому секрет такої щедрості радянського режиму? Очевидно, пояснення цьому криється в тім, що більшовики, прагнучи використати Україну як один з форпостів світової революції, досить вдало запозичили частку ідеологічного багажу своїх супротивників на їх же території. Створюючи радянську Україну як поле для соціалістичних експериментів й не дуже переймаючись з приводу швидкого краху ідеї «світової революції», нова влада спокійно «нарізала» для «своєї», контрольованої України, великі шматки імперських територій.

Нові буржуазні демократії Європи (Ірландія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Фінляндія, Чехословаччина, Угорщина, Югославія та ін.), що утворилися після Першої світової війни, як і Україна, були уламками великих імперій, проте мали суттєві розбіжності з Україною в моделях і траєкторії розвитку. Загальною основою їх легітимізації як самостійних держав слугувало насамперед право на-

цій на самовизначення, а стрижневим чинником досягнення незалежності – потужні національні рухи за незалежність.

На відміну від них радянська модель української державності стала, до певної міри, штучним засобом розв'язання національного питання в Україні. У цій моделі соціалістичні ідеї та регіоналізм виразно домінували над національним почуттям, хоча приматом її проголошення все ж таки декларувалося право української нації на самовизначення аж до відокремлення і створення суверенної держави. Це і відрізняло українську радянську державність від інших нових держав Європи, в масі своїй моноетнічних й більш консолідованих та модернізованих.

Парадоксально, але факт: поліетнічність території радянської України та неможливість утворення моноетнічної української держави стала, скоріше, одним з позитивних чинників формування тієї моделі. Не боючись остаточно втратити Україну, режим зробив ставку саме на регіональну, а не на національну компоненту, хоч і прикривався при цьому гаслами про права «титильної нації».

Таким чином, радянська державність України міжвоєнної доби являла собою не що інше, як специфічну форму компромісу внутрішніх та зовнішніх факторів. Навряд чи можна однозначно говорити, що радянська альтернатива для України взагалі заперечувала окрему державність. Адже, не дивлячись на згасання Української революції 1917–1921 рр., одним із головних її результатів стала кристалізація України як окремої державної одиниці. Ця нова реальність диктувала нові умови. Тому радянська Росія, прагнучи інтегрувати колишні імперські провінції у спільний геополітичний, соціально-економічний і культурний простір, не могла вже категорично заперечувати формальну наявність та й необхідність української державності. Проте давалося це ой як нелегко, навіть болісно, виливаючись час від часу в гучні кампанії переслідування носіїв українського національного відродження.

Врешті-решт СРСР як переформатована на соціалістичних засадах Російська імперія виступив одним із ключових факторів державницького розвитку української спільноти у XX ст., щоправда, в рамках дещо урізаного проекту під назвою «радянська Україна». Це стало досить ефективним інструментом подальшої об'єктивації та ствердження української нації в європейському співтоваристві тих часів.

Бібліографічні посилання

1. *Ахмедов М. С.* В. И. Ленин и образование Союза ССР / М. С. Ахмедов // Вопросы истории КПСС. – 1962. – № 6.
2. *Бабій Б. М.* Союз РСР і роль України в його утворенні / Б. М. Бабій. – К., 1972.
3. *Боффа Дж.* История Советского Союза / Дж. Боффа. – М., 1994. – Т. 1.
4. Вісті ВУЦВК. – 1923. – 7 квітня.
5. *Волковинський В. М.* Християн Раковський: Політичний портрет / В. М. Волковинський, С. В. Кульчицький. – К., 1990.
6. *Гунчак Т.* Українська політична думка 1920-х років: Монархізм, націоналізм, націонал-комунізм / Т. Гунчак // Сучасність. – 1986. – № 1.
7. Двенадцатый съезд РКП (б), 17–25 апреля 1923 г.: Стенограф. отчет. – М., 1968.
8. Десятый съезд РКП (б), 8–16 марта 1921 г.: Стенограф. отчет. – М., 1921.
9. Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9.
10. Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 10.
11. *Іваненко В. В.* Біль і звитяга: XX століття в українському вимірі / В. В. Іваненко. – Д., 2003.
12. Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – К., 1937.
13. *Карр Э. Х.* Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / Э. Х. Карр. – М., 1990.
14. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – Т. 2.
15. Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1976. – Т. 1. – С. 67–71.
16. *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919–1929 рр.) / С. В. Кульчицький. – К., 1996.
17. *Ленін В. І.* До питання про національність або про «автономізацію» / В. І. Ленін // Повне збір. тв. – Т. 45.
18. *Ленін В. І.* Записка Л. Б. Каменеву про боротьбу з великодержавним шовінізмом / В. І. Ленін // Повне збір. тв. – Т. 45.
19. *Ленін В. І.* Л. Д. Грецькому, 5 березня 1923 р. / В. І. Ленін // Повне збір. тв. – Т. 54.
20. *Ленін В. І.* Про утворення СРСР / В. І. Ленін // Повне збір. тв. – Т. 45.
21. *Лисяк-Рудницький І.* Український комуністичний маніфест / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. – 1971. – № 9.
22. *Мазлах С.* До хвилі (Що діється на Вкраїні і з Україною?) / С. Мазлах, В. Шахрай. – Саратов, 1919.
23. *Мельниченко В. Е.* Раковский против Сталина / В. Е. Мельниченко. – М., 1991.

24. *Нагорна Л. П.* Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х / Л. П. Нагорна // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1.
 25. *Нагорна Л.* Радянська національна політика / Л. П. Нагорна // Політологічні читання. – 1995. – № 1.
 26. *Ненароков А. П.* Крах попыток прогностического анализа межнациональных отношений / А. П. Ненароков // Отечественная история. – 1992. – № 2.
 27. Образование Союза Советских Социалистических Республик : сб. документов. – М., 1972.
 28. *Прокоп М.* Про український націонал-комунізм (з приводу праці Джеймса Е. Мейса) / М. Прокоп // Сучасність. – 1986. – № 3.
 29. Російський центр зберігання документів новітньої історії. – Ф. 17. – оп. 14, спр. 974.
 30. *Салига Л. П.* Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР / Л. П. Салига // Укр. іст. журн. – 1992. – № 1.
 31. Съезды Советов в документах. 1917–1936. – М., 1960. – Т. 2.
 32. *Турченко Ф. Г.* Новейшая история Украины. 1917–1945 / Ф. Г. Турченко. – К., 1995. – Ч. 1.
 33. Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина XX ст.). – Д., 1998.
 34. *Фатеев Л. С.* Х. Г. Раковский / Л. С. Фатеев. – К., 1989.
 35. *Хоскинг Дж.* История Советского Союза. 1917–1991 гг. / Дж. Хоскинг. – М., 1994.
 36. Четвертое совещание ЦК РКП (б) с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве, 9–12 июня 1923 г.: Стенограф, отчет. – М., 1923.
 37. *Чехович В. А.* Образование и развитие Союза ССР / В. А. Чехович. – К., 1982.
 38. *Шаповал Ю. І.* Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії / Ю. П. Шаповал. – К., 1993.
 39. *Юрченко В.* Василь Шахрай: «Пливти проти течії» / В. Юрченко // Політологічні читання. – 1993. – № 3.
 40. *Якубовская С. И.* Развитие СССР как союзного государства (1922–1936 гг.) / С. И. Якубовская. – М., 1972.
- Надійшла до редколегії 12.10.09.*